

Starohrvatska prosvjeta
III. serija - svezak 41/2014.

UDK: 904:73.041.5 (497.5-16) „653“
Pregledni rad / Review article

Ivana PEŠKAN
Vesna PASCUTTINI JURAGA

Ministarstvo kulture
Uprava za zaštitu kulturne baštine
Konzervatorski odjel u Varaždinu
Gundulićeva 2
HR - 42000 Varaždin
ivana.peskan@min-kulture.hr
vesna.pascuttini-juraga@min-kulture.hr

Prikaz ljudske glave u srednjovjekovnoj kamenoj plastici na području sjeverozapadne Hrvatske

Depiction of the human head in mediaeval
stone sculptures in the northwestern region
of Croatia

Ovaj članak istražuje neke primjere srednjovjekovne kamene plastike na području sjeverozapadne Hrvatske, odnosno prikaze ljudske glave koji datiraju iz razdoblja srednjeg vijeka. Tako su istraženi i prezentirani sljedeći lokaliteti na kojima su očuvani prikazi glava: Kneginec, Nedelišće, Cikovljan, Gotalovec, Mursko Središće, Križovljan, Lepoglava, Konjščina, Macinec, Podturen, Vinica.

Ključne riječi: Kneginec, Lepoglava, Križovljan, Nedelišće, srednji vijek

Na području sjeverozapadne Hrvatske postoji očuvan značajan broj srednjovjekovne kamene plastike čija je tematika prikaz ljudskog lica. Pojedini elementi kamene plastike do sada su obrađeni u stručnoj literaturi, ali nije predstavljen cjeloviti prikaz očuvane skulpture što će biti učinjeno u ovom radu. Anđela Horvat obradila je figuraliku na crkvi Presvetog Trojstva u Nedelišću¹; više autora bavilo se reljefnim prikazom sedam glava na kapeli Sv. Križa u Križovljanu, kao naprimjer K. H. Levaj² i V. P. Goss³; konzolama s prikazom ljudskih glava u lepoglavskoj crkvi bavio se ikonografski M. Pelc⁴, dok su Kneginec, Cirkovljan, Konjščinu, Milengrad i Vinicu djelomično obradile autorice ovog teksta u ranijim radovima⁵. Sama tematika prikaza ljudske glave seže vrlo rano, tako ona od davnina predstavlja ne samo središte razuma i moći, već i sjedište duše. Prikazi glave ponekad mogu predstavljati zamjene za stvarne glave ili biti trofejni ili zavjetni simboli, a ponekad mogu imati i magijske funkcije. Za umjetnike srednjeg vijeka prikaz glave predstavlja i test kvalitete stila i vještine oblikovanja. Kako se većina ovdje obrađenih prikaza ljudske glave nalazi na svojim originalnim pozicijama, možemo reći da ovaj prikaz ima važan značaj ne samo u srednjovjekovnoj umjetnosti, već i u kasnijim razdobljima.

sl. 1. Kneginec, reljef (foto: I. Peškan).

Kneginec

Na crkvi sv. Marije Magdalene u Knegincu⁶ nalazio se vrlo zanimljiv reljef s prikazom ljudske glave koji je prilikom obnove fasade crkve skinut te pomnije pregledan (sl. 1). Kameni element s prikazom bradatog muškog lika izveden je kao plitki reljef koji je sa stražnje strane otklesan. Glava je ovalnog oblika, sužena prema bradi. Nos je dug i tanak i veže se na čeone lukove nad velikim i vrlo izražajnim očima koje su na vanjskom rubu lagano skošene prema dolje. Na desnom oku, koje je nešto bolje očuvano, vidljivi su tragovi polikromije. Brada je lijepo zaobljena i vrlo naglašena, ali i dosta oštećena djelovanjem atmosferilija. Lice s lijeve strane uokviruje pokrivalo za glavu (kapa, rubac ili šljem) ili, manje vjerojatno, aureola u formi polumjeseca⁷. Desna strana lica nije uokvirena takvim pokrivalom i izlazi iz ravne obrađene pozadine koja završava lomom. Nad gornjim dijelom glave nalazi se skošena obrađena površina koja bi mogla biti

¹ A. HORVAT, *O gotičkoj arhitektonskoj plastici u Nedelišću*. Novi Sad, 1983, str. 203-206.

² *Ludbreg - ludbreška Podravina*, (ur. K. Horvat Levaj, I. Reberski), Zagreb, 1997, str. 276.

³ V. P. GOSS, „Kamen iz Križovljana“ nakon „Kamena iz Belca“, *Prilozi Instituta za arheologiju u Zagrebu* 22, Zagreb, 2005, str. 187-197.

⁴ M. PELC, „Insipiensis“ iz Berma i poganska simbolika u srednjovjekovnoj kršćanskoj ikonografiji - hrvatski primjeri, u: *Radovi međunarodnog znanstvenog skupa o životu i djelu akademika Branka Fučića (1920.-1999.)*, (ur. T. Galović), Malinska - Rijeka - Zagreb, 2011, str. 337-354.

⁵ V. PASCUTTINI JURAGA - I. PEŠKAN, Spolia - hidden codes of the past, *Hortus artium medievalium* 17, Zagreb - Motovun, 2011, str. 175-183. - I. PEŠKAN - V. PASCUTTINI JURAGA, *Mystical stone figures from the middle ages in northern Croatia*. On line zbornik *Art history - The future is now*, <http://www.romanika.net/art-history-the-future-is-now-studies-in-honor-of-professor-vladimir-p-goss/>, 2012, str. 356-386. - I. PEŠKAN, V. PASCUTTINI-JURAGA, Neki ulomci srednjovjekovne kamene plastike na varaždinskom području, *Peristil* 52, Zagreb, 2009, str. 27-33.

⁶ Kneginec se prvi put spominje 1209. godine pod nazivom *Khene* kao mjesto u kojem je bio zatočen Andrija II. Arpadović od 1202. do 1204. godine. Crkva sv. Marije Magdalene jednobrodna je građevina, građena od kamena u gotičkom stilu krajem 15. stoljeća, nadograđena početkom 19. stoljeća. Kompleks crkve i župnog dvora nalazi se na mjestu nekadašnje utvrde od koje je do danas ostala očuvana samo jedna kula.

⁷ Szabo je, primjerice, primijetio na crkvi samo polumjesec (bez lica). Opširnije vidjeti u: G. SZABO, *Kroz Hrvatsko zagorje*. Zagreb, str. 131.

okvir prikaza. Sve to ukazuje da je kameni element s prikazom glave samo dio neke veće kompozicije te da mu je mjesto na kojem se nalazio samo sekundarna pozicija. Reljefnu skulpturu odlikuje frontalitet prikaza te realistična obrada detalja. Određenu sličnost u pristupu oblikovanja uspjeli smo pronaći na konzoli u obliku glave iz crkve sv. Prokopa u Zaboří (Češka) koja je datirana oko 1150. godine⁸. Na temelju dosadašnjih istraživanja i usporedbi, smatramo da bi se kneginečki reljef mogao datirati najkasnije u drugu polovinu 12. stoljeća⁹.

Nedelišće

Na povoljnom, nešto uzdignutom položaju, omeđenom rijekama Dravom prema jugu te Trnavom prema sjeveru, na sjecištu drevnih putova, smjestilo se današnje naselje Nedelišće. Nekoliko poznatih i istraživanih arheoloških lokaliteta, poput lokaliteta Stara ves na istočnom dijelu Nedelišća gdje je istraživano zasad najstarije slavenško naselje zabilježeno u Hrvatskoj s najstarijom ranoslavenskom zemunicom koja datira iz početka 7. stoljeća¹⁰, govori nam o dugom kontinuitetu naseljavanja u ovom kraju. Nedelišće se spominje u darovnici iz 1226. godine kojom kralj Bela IV. daruje veliko imanje Nedelišće magistru Mihajlu. Naselje se u srednjem vijeku razvija kao trgovište – *Oppidum*, a u nekim se dokumentima iz 15. stoljeća spominje i kao grad – *Civitatis*¹¹. U najstarijem poznatom popisu župa Zagrebačke biskupije iz 1334. godine, spominje se župa u Nedelišću s crkvom Presvetog Trojstva – *Ecclesia sancte Trinitatis*¹². Današnja crkva sv. Trojstva u osnovi je jednobrodna gotička građevina sagrađena u drugoj polovini 15. stoljeća, s poligonalnim svetištem presvođenim križno-rebrastim svodom. U barokno doba lađi su prigradene južna kapela i zvonik, a sjeverna kapela i sakristija pridodani su u 19. stoljeću. U razdoblju gotike, crkve i katedrale Europe ukrašavane su kamenim figuralnim prikazima koji su predstavljali

sl. 2. Nedelišće, „divlja žena“ (foto: I. Peškan).

biblijske likove i priče. Ti likovi služili su neobrazovanima, tj. većini stanovništva toga doba koje je govorilo samo lokalni dijalekt, a nikako službeni jezik crkve – latinski, za razumijevanje biblijskih priča. Na različitim mjestima na i u crkvi postavljane su skulpture životinja, mitskih likova i ljudi koji su svoje korijene ponekad vukli iz drevnih poganskih ili antičkih bića, ali isto su tako služili i za zastrašivanje u slučaju neposlušnosti ili kršenja zakona, ili kao kontrast krepostima svetaca. Naše područje interesa predstavljaju četiri figuralna prikaza nastala u drugoj polovini 15. stoljeća. Smješteni su na vanjskoj strani gotičkog svetišta, na vijencu pod krovom. Prvi prikaz je glava bradatog muškarca, duge raspuštene kose, s otvorenim ustima i naglašenim uvučenim očnim šupljinama kružnog oblika. Oči su vrlo izražajne, nos je izdužen s vidljivim nosnicama, a posebno su izražajno modelirane kosa i brada; čela gotovo da nema, već se odmah na naglašene obrve nastavlja kosa. Drugi prikaz je glava golobradog muškarca, bucmastih obraza, izražajnih debelih obrva te otvorenih punih usta razvučenih u osmijeh. Ne može se točno utvrditi ima li isplažen jezik ili je kamen toliko erodirao da stvara takav dojam. Oči su velike, modelirane bademasto i ispupčene. Sljedeći prikaz je jedinstven na području Hrvatske – to je prikaz divlje žene koja naga puži, jednom rukom držeći se za glavu, dok je druga ispružena prema podu (sl. 2). Divlja žena prikazana je tako da položajem tijela podsjeća na životinju, duge raščupane kose, a položaj ruke na glavi upućuje na prikaz bezumlja ili ludila. Nažalost, detalji lica vrlo su oštećeni – tek se nazire mjesto gdje su se nalazila usta i oči. Žen-

⁸ Fotografija navedene konzole može se vidjeti u: *Romanik in Böhmen*, München, 1977, str. 232.

⁹ V. PASCUTTINI JURAGA - I. PEŠKAN, *Spolia*, str. 189-180.

¹⁰ Više o tome u: L. BEKIĆ, *Zaštitna arheologija u okolicama Varaždina*. Zagreb, 2006, str. 203-206.

¹¹ L.J. PERČI, Dva ugovora iz 15. stoljeća s pečatom Nedelišća, *Muzejski vjesnik* 11, Varaždin, 1988, str. 48-49.

¹² J. BUTURAC, *Popis župa Zagrebačke biskupije 1334. i 1501. godine*. Zagreb, 1984, str. 102.

ska figura okrenuta je prema posljednjem od četiriju prikaza u gornjoj zoni, a to je muška glava sasvim obrasla u bradu, brkove i kosu, s izražajnim očima. Obrve su debele i ispupčene i spojene nad očima. Cijelo lice kao da je prekriveno bradom. Prikaz divlje žene i tri preostale muške glave izuzetno su zanimljivi i jedinstveni u ovom području. U srednjem vijeku divljim se ljudima smatraju oni koji žive izvan ljudske kulture, zajednice, običaja i pravila ponašanja. Divlji ljudi žive poludivlje i primitivno, ali s druge strane u skladu s prirodom. Crkvi oni služe za prikazivanje pobjede nad divljim, odnosno nad zlom i bezumljem koje oni simboliziraju. Divlji ljudi prikazani su nagi ili odjeveni u životinjsku kožu. Divlji čovjek je najčešće zarastao u bradu, obrastao dlakom po cijelom tijelu te ponekad nosi toljagu. Divlja žena je mnogo rjeđi prikaz. I ona je ponekad prikazana cijela obrasla u dlaku. Divlji ljudi ponekad se prikazuju zajedno s ostalim likovima koji su udaljeni od boga, poput vraga i budale. Ikonomski, ova četiri lika zajedno možda predstavljaju „one koji su udaljeni od Boga i zdravog razuma“. Ovi mistični likovi na crkvi u Nedelišću predstavljaju vrijedan segment srednjovjekovnog nasljeđa. Oni nam pomažu da shvatimo čega su se ljudi toga razdoblja bojali, ali i o čemu su potajice maštali. Do sada su ovi prikazi u literaturi povezani s Parlerima ili njihovim krugom, a divlja je žena uspoređena s prikazima divljih ljudi na katedrali u Pragu¹³. Međutim, po kvaliteti izvedbe ovi prikazi iz Nedelišća ipak zaostaju za radom Parlera pa je moguće da su utjecaji došli indirektno, preko Slovenije. Najbliži slični prikaz puzajuće žene, doduše ne nage, pronašle smo na kapitelu u crkvi sv. Jurja u Ptuj, u nedalekoj Sloveniji, gdje je zanimljivo korištenje iste poze ženske figure.

Macinec

Naselje Macinec nalazi se na području Općine Nedelišće, u jugozapadnom dijelu donjeg Međimurja, u neposrednoj blizini granice sa Slovenijom, na povoljnoj poziciji pokraj koje je od najranije prošlosti prolazio put iz pravca Slovenije prema istoku. Na tom se području u rimsko doba razvilo naselje (uporište) *Maxentia*¹⁴. Na ravnom, nešto po-

¹³ A. HORVAT, *O gotičkoj arhitektonskoj plastici*, str. 203-206.

¹⁴ I. KRAŠEVAC, *Crkva Pohoda Blažene Djevice u Macincu - primjer kvalitetnoga neogotičkog Gesamtkunstwerka*, *Radovi instituta za povijest umjetnosti* 28, Zagreb, 2004, str. 293, bilj.12.

sl. 3. Macinec, konzola u svetištu
(foto: V. Pascuttini Juraga).

višenom platou u užem području naselja, pronađen je antički novac iz 2. – 3. stoljeća¹⁵. Na temelju ovdje pronađene srednjovjekovne keramike datirane od 8. do 11. stoljeća¹⁶, možemo zaključiti da i na području Macinca također postoji dugi kontinuitet naseljavanja. Današnja župna crkva Pohoda Blažene Djevice Marije građena je kao neogotička građevina u vremenu od 1878. do 1881. godine. Vanjštinom neogotičke crkve dominira zvonik kojeg, kao i izduženu lađu i poligonalno svetište, izvana podupiru kontrafori između kojih se nalaze izduženi neogotički prozori s vitrajima. Cijeli crkveni inventar neogotičkih je stilskih obilježja. Na mjestu današnje crkve ranije je postojala kasnogotička crkva iz 15. stoljeća koja je srušena te zamijenjena sadašnjom građevinom¹⁷. U poligonalnom svetištu nove crkve ugrađeno je osam originalnih kamenih gotičkih konzola. Upravo ove konzole naše su područje interesa u ovom radu. One su se prvotno nalazile u gotičkom svetištu, a kako je jedna od njih datirana godinom 1475. tako se i srušena gotička crkva datira u drugu polovinu 15. stoljeća. Ne zna se jesu li gotičke konzole ugrađene na ista mjesta na kojima su se nalazile u staroj crkvi, međutim, njihova po-

¹⁵ *Registar arheoloških nalaza i nalazišta sjeverozapadne Hrvatske*. (Ur. M. Šimek), Bjelovar, 1997, str. 255, pogledati pod Macinec, bilj. 998.

¹⁶ *Registar arheoloških nalaza*, str. 254, pogledati pod Macinec, bilj. 997.

¹⁷ Rješenje o zaštiti kulturnog dobra - župne crkve Pohoda BDM u Macincu, u dokumentaciji Konzervatorskog odjela u Varaždinu.

novna ugradnja govori nam o vrednovanju konzola u vrijeme izgradnje nove crkve. Očuvane gotičke konzole imaju sljedeće prikaze: na tri su aplicirani grbovi, od kojih dva nedostaju, tri konzole prikazuju ljudski lik, a na dvije su prikazi anđela. Dva ljudska lika su muškarci s dugom kosom i bradama (sl. 3), dok je treći lik bez brade i neobično oblikovana tijela (možda je i neobično oblikovani anđeo). Jedan anđeo u rukama drži traku s uklesanom godinom, a drugi drži štit na kojem je ispuščen križ jednakih krakova koji podsjeća na ivanovački križ, a koji se u donjem dijelu razdvaja i tvori oblik romba¹⁸. Ovaj prikaz identičan je prikazu na zaglavnom kamenu u crkvi sv. Martina u Svetom Martinu na Muri te se može pretpostaviti kako obje crkve nastaju pod patronatom istih donatora¹⁹.

Podturen

Naselje Podturen nalazi se u središnjem dijelu Međimurja, u blizini rijeke Mure. Sam naziv mjesta vezan je uz veliku utvrdu koja se nekada tamo nalazila, a čiji su se tragovi do nedavno mogli vidjeti u školskom dvorištu. Bedeković donosi kako je upravo od stare utvrde zvane *Castri Turnische* došao naziv za naselje i župu²⁰. Utvrda je porušena 1708. godine²¹. Također treba spomenuti da *turen* znači i toranj, kula, pa bi se moglo reći da Podturen znači *naselje kod ili pod tornjem*, a sličan je i stari naziv za Čakovec *Chaktornya* u kojem se također nalazila važna utvrda s tornjem (kulom). Za crkvu sv. Martina u Podturnu postoji zapis u kanonskoj vizitaciji da bijaše templarska²², kao i crkva u Cirkovljanu i crkva sv. Martina na Muri²³. Župna crkva sv. Mar-

sl. 4. Podturen, konzola u svetištu (foto: I. Peškan).

tina u Podturnu prvi se put spominje 1334. godine u popisu župa Zagrebačke biskupije kao *Item due ecclesie sancti Martini* zajedno sa župom u Murskom Središću, a detaljnije je određena u popisu župa Zagrebačke biskupije iz 1501. godine kad se spominje kao *Sancti Martini in Thurren*²⁴. Također se u *Registru arheoloških nalaza i nalazišta sjeverozapadne Hrvatske* spominju gotički elementi očuvani u crkvi²⁵. Crkva je smještena na povišenom položaju u središtu naselja, a oko nje se i danas nalazi groblje. Današnja crkva jednobrodna je građevina s očuvanim poligonalnim gotičkim svetištem koje izvana podupiru četiri stupnjevana gotička kontrafora. Gotičko je svetišće svodeno križnim svodom koje nosi deset obliha polustupova s konzolama koje djeluju kao kapiteli. Veći broj konzola ima biljne motive, dok su na četiri prikazi anđela (sl. 4). Anđeli su oblikovani prilično kruto, ozbiljnih lica te s bogatom draperijom naglašenom užljebljenjima. Kosa je također prilično statična, a krila su velika te također krute forme. Na četvrtoj konzoli s lijeve strane nalazi se prikaz grožđa i čokota vinove loze. Spomenuti prikaz je jako sličan vegetabilnom prikazu na konzoli u crkvi sv. Martina na Muri koja prikazuje zelenog čovjeka. U crkvi je očuvana i kamena kustodija sa skulpturom anđela koja je oblikovana poput anđela na kapitelima polustupova koji nose svodna rebra. Svod drže tri zaglavna kamena.

¹⁸ Isti takav križ s rombom u donjem dijelu nalazi se na štitu na zaglavnom kamenu u crkvi sv. Martina u Svetom Martinu na Muri.

¹⁹ Kako se u crkvi u Svetom Martinu na Muri na drugom zaglavnom kamenu nalazi ivanovački križ, za pretpostaviti je da obje crkve nastaju upravo pod ivanovačkim patronatom.

²⁰ ...*ad rudera veteris Castri Turnische vocitati, ejusdem nominis oppidum et Parochia...* Usp. A. HORVAT, *Spomenici arhitekture i likovnih umjetnosti u Međimurju*. Zagreb, 1956, str. 71.

²¹ A. HORVAT, *Spomenici*, str. 34, bilj. 100.

²² U kanonskoj vizitaciji iz 1768. za Podturen piše: ...*dicatur quondam fuisse templaristarum...* Usp. A. HORVAT, *Spomenici arhitekture*, str. 50, bilj. 160.

²³ Je li riječ o posjedima koji su prvotno bili templarski, pa su ih nakon ukinuća reda preuzeli ivanovci ili su svi viteški redovi u vrijeme nastanka spomenute vizitacije preslikavani i nazivani templarskima?

²⁴ J. BUTURAC, *Popis župa*, str. 103, bilj. 561.

²⁵ *Registar arheoloških nalaza*, str. 257.

sl. 5. Cirkovljan, skulptura na svetišnom dijelu fasade (foto: I. Peškan).

Cirkovljan

Crkva sv. Lovre u Cirkovljanu smještena je na blago uzdignutoj poziciji u središtu mjesta, na raskrižju cesta, 18 kilometara istočno od Čakovca. Današnja crkva u osnovi je jednobrodna gotička barokizirana građevina. Na temelju arheoloških nalaza u blizini crkve iz 11. stoljeća²⁶, za pretpostaviti je da se na mjestu današnje crkve nalazila starija. Prema usmenim podacima, ovdje su se nalazili ostatci nekog samostana, a također, prema predaji, ovdje su bili *črleni fratri*²⁷, te se crkva povezuje sa srednjovjekovnim viteškim redovima. Na vanjskom zidu svetišta, na četiri brida ispod profilacije vijenca, nalaze se četiri kamene glave. Prva glava je izduljena, s velikim otvorenim punim ustima koja dominiraju cijelim licem te isplaženim jezikom. Nos je špicast, s vidljivo izvedenim nosnim šupljinama, a oči su također velike, bademaste, s rupicama. Druga glava ima vrlo široko zaobljeno lice, s naglašenim izduljenim nosom, velikim bademastim očima s rupicama te nasmijanim ustima (sl. 5). Treća glava je izduljena, s ovalnim očima, izduljenim nosom te

punim usnicama. Brada je naglašena. Četvrta glava ima ovalno lice te jedina ima uši koje su predimensionirane i izvedene poput dviju velikih kružnica prislonjenih uz lice. Oči su ovalne, nos izdužen, a posebno je velika donja usnica preko koje je isplažen jezik. Ne postoji slična figuralika očuvana na području sjeverozapadne Hrvatske, no određene sličnosti u oblikovanju nosa i očiju mogu se pronaći na glavama na konzolama u svetištu crkve sv. Petra u Gotalovcu. Iako su cirkovljanske skulpture glava nastale u razdoblju izgradnje gotičke crkve, tj. 14./15. stoljeću, one svojim oblikovanjem i jednostavnošću kao da podsjećaju na ranija razdoblja.

Sveti Martin na Muri

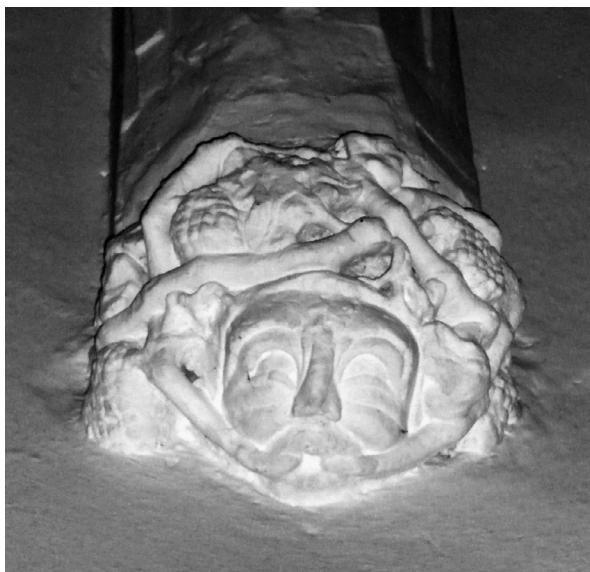
Na krajnjem sjeveru Hrvatske, oko 18 kilometara sjeverozapadno od Čakovca, uz rijeku Muru, smjestilo se današnje naselje Sveti Martin na Muri. Povoljna povišena pozicija u blizini rijeke Mure omogućavala je naseljavanje u najranijoj prošlosti što potvrđuju ovdje pronađeni nalazi prapovijesne keramike. Posebno je značajna količina i vrijednost nalaza iz razdoblja antike, te se tako ovdje ubicira veće naselje iz rimskog razdoblja – rimski *Halycanum (Alicanum)*²⁸. Crkva sv. Martina smještena je na povoljnom, nešto povišenom položaju u središtu današnjeg naselja Sveti Martin na Muri. Crkva se prvi put spominje 1334. godine u popisu župa Zagrebačke biskupije kao *Item sancti Martini*²⁹. Današnja crkva prvotno je bila jednobrodna gotička građevina s poligonalnim svetištem i zvonikom uz glavno pročelje. U drugoj polovini 18. stoljeća, crkvi su dograđene sjeverna i južna kapela, pa danas tlocrtno ima oblik križa. U svetištu je očuvan gotički mrežasti svod s tri zaglavna kamena i devet figuralnih konzola, datiran upisanom 1468. godinom na jednoj konzoli. Posebno je zanimljiv prikaz „zelenog čovjeka“ na trećoj konzoli (sl. 6); lice ima naglašene oči, obrve i nos, a iz otvorenih usta mu sa svake strane izlazi po jedna grana vinove loze čiji se listovi i plodovi, kao i granje, isprepliću na gornjem dijelu konzole. Zeleni čovjek može se povezati s drevnim pretkršćanskim božanstvima i duhovima prirode i vegetacije. Obično se prikazuje kao lice napravljeno od lišća ili okruženo njim. U srednjovjekovnom kršćanskom simbolizmu on postaje

²⁶ *Registar arheoloških nalaza*, str. 245, pogledati pod Cirkovljan, crkva sv. Lovre.

²⁷ V. Kalšan smatra kako je ovdje bila templarska crkva (V. KALŠAN, *Iz vjerskog života Međimurja*. Čakovec, 2003, str. 171).

²⁸ *Registar arheoloških nalaza*, str. 259, pogledati pod Sveti Martin na Muri.

²⁹ J. BUTURAC, *Popis župa*, str. 102, bilj. 556.

sl. 6. Sveti Martin na Muri, konzola u svetištu, „zeleni čovjek“ (foto: V. Pascuttini Juraga).

simbol ponovnog rođenja nakon smrti. Zanimljivo je i njegovo prikazivanje ovdje u samom svetištu crkve. Konzola s prikazom zelenog čovjeka nalazi se i u crkvi sv. Jurja u Ptuju te na portalu u crkvi u Lepoglavi. Također, potrebno je spomenuti i dvije konzole koje prikazuju muške likove s bradom i dugačkom kosom. Likovi imaju izdužena lica koja su oblikovana bez mnogo detalja. Na zaglavnom kamenu nad svetištem nalazi se isklesana Kristova glava u prilično visokom reljefu. Prikaz Kristove glave zauzima cijeli kružni prostor zaglavnog kamena. Sličan prikaz nalazi se i na zaglavnom kamenu u crkvi sv. Marije Magdalene u Štrigovi. Lica su izdužena, pomalo upalih obraza, dugoljastog nosa i naglašenih očiju, a dugačka kosa s obje strane lica izbrazdana je užljebljenjima.

Lepoglava

Pavlińska crkva u Lepoglavi je izuzetan spoj srednjovjekovne i barokne arhitekture te opremanja sakralnog prostora. Kompleks je izuzetno kompleksan i povijesnoumjetnički bogat, a ovim radom osvrnut ćemo se samo na jedan detalj srednjovjekovne faze. Na sjevernom zidu crkve nalaze se vrata prema djelomično očuvanom srednjovjekovnom samostanskom klausturu. Vrata imaju kamenu okvir, a na spoju između dovratnika i nadvratnika nalazi se par glava – konzola, datiran u sredinu 15. stoljeća. Istočna glava je prikaz zelenog čovjeka (sl. 7) s licem između ljudskog i lavljeg, iz čijih usta izlaze stilizirani listovi. Oči su mu naglašene, kao i nos,

sl. 7. Lepoglava, konzola na sjevernim vratima crkve BDM (foto: I. Peškan).

a crte lica klesane u kombinaciji animalističkog i vegetabilnog. Nasuprot zelenom čovjeku nalazi se glava bradatog muškog lika, kojeg profesor Pelc identificira sa Sporyšem, svojevrsnim antipodom zelenom čovjeku koji je simbol čuvara vegetacije. Kamenu lik također ima naglašene oči, nos i osobito dugu dvodijelnu bradu. Ovi likovi flankiraju ulaz kojim su redovnici iz samostanskog klaustura pristupali crkvi. Arheološkim istraživanjima 1973./1974. godine pronađen je još jedan fragment s prikazom ljudske glave – ostatak konzole. Nažalost, nije poznato mjesto nalaza niti njegova originalna pozicija kao dijela dekorativne arhitektonske plastike³⁰.

Konjščina i Milengrad

Kulturni krajolik Konjščinskog kraja određen je sjecištem putova i crkvom sv. Dominika smještenom blizu tog raskrižja. Crkva je pravilno orijentirana, jednobrodna građevina s kvadratnim svetištem, užim i nižim od broda. Spominje se u prvom popisu župa iz 1334. godine kao crkva sv. Nikole, međutim, vrlo brzo mijenja titulara u sv. Dominika³¹.

Na istočnom zidu svetišta ugrađene su dvije glave koje samo uvjetno možemo nazvati prikazima ljudskog lika. Prikazi su visoko stilizirani s nagla-

³⁰ T. PLEŠE, *Katalog kamenih ulomaka pronađenih tijekom arheoloških istraživanja srednjovjekovnog sloja u dvorištu baroknog samostana*, Zagreb, 2008, str. 20. Dokumentacija Konzervatorskog odjela u Varaždinu.

³¹ J. BUTURAC, *Popis župa*, str. 51

sl. 8. Konjščina, skulptura na svetišnom dijelu fasade
(foto: I. Peškan).

šenim okruglim licem, izbuljenim očima, velikim ušima i produljenim i iznimno naglašenim obrvama koje su pretvorene u ukrase iznad očiju (sl. 8). Kvaliteta klesanja je visoka, a stilizacija promišljena. Po svom izgledu, oni sasvim sigurno predstavljaju simbole čije značenje još nije utvrđeno, kao ni njihova datacija. Po načinu izrade, moguće je da su ovdje ugrađeni naknadno te da je njihova izvorna uloga bila, kao i u Lepoglavi, flankiranje ulaza u crkvu ili su imali ulogu konzola na starijoj građevini. Oni svojom pojavom balansiraju između dobrodošlice i zastrašivanja te su sasvim sigurno imali moć komunikacije sa srednjovjekovnim čovjekom. U svakom slučaju, pripadaju fantastičnom srednjovjekovnom svijetu i svojom pojavom samo uvjetno predstavljaju ljudske likove³².

U blizini Konjščine nalazi se utvrda Milengrad, centar političke moći ovog područja. Utvrda se nalazi na vrhu strmog brijega koji čini dio planinskog masiva Ivanščice. Pisani dokumenti o utvrđi su rijetki, ali indirektno se može dokazati da je Milengrad bio dom vlasnika posjeda Zajezda barem od 13. stoljeća³³. Na istočnoj fasadi ulazne kule, ispod prozora, ugrađen je kameni blok s dva reljefa: prvi je

³² Gjuro Szabo napisao je da su na konjščinskoj crkvi ugrađeni prikazi Mjeseca i Sunca, te se ta definicija do sada provlačila kroz literaturu (usp. G. SZABO, *Kroz Hrvatsko zagorje*, str. 131).

³³ K. SUDEC - D. HRELJA, *Milengrad*. Varaždin, 2011, str. 3-4.

sl. 9. Križovljan, reljef na zapadnom pročelju
(foto: I. Peškan).

štit na kojem je prikazano srce probodeno mačem, još nedeterminiran, zna se jedino da ne pripada ni jednoj poznatoj obitelji koje su bile vlasnice utvrde (obitelji Herkfy de Zajezda (Herković) i Patačić)³⁴. Drugi reljef prikazuje ljudsko lice koje se može usporediti s dvjema glavama ugrađenim u istočni zid konjščinske crkve. Reljef je u dosta lošem stanju, ali može se razaznati ekspresivnost lica s karakterističnim izbuljenim očima i ustima te naglašenim lukovima iznad očiju. Ovo lice je više stilizirano i plošno oblikovano od konjščinskih glava, ali s neobičnom i živahnom ekspresijom koja podsjeća na jedinstvene glave-konzole u Rudinama. Skulptura je, međutim, stilistički slična dvjema glavama u Konjščini i vjerojatno pripada istom kulturnom horizontu 14. stoljeća. Ovi reljefi su jedinstveni, nemamo ništa slično očuvano na utvrđama u sjeverozapadnoj Hrvatskoj.

Križovljan

Križovljan je smješten dvadesetak kilometara istočno od Varaždina. Nalazi se na prometnici Varaždin – Ludbreg koja prati otprilike položaj antičke (pa i starije) ceste koja je vodila od Ptuja prema Osijeku³⁵. Kapela Sv. Križa je smještena na povišenom položaju u centru naselja. Spominje se u po-

³⁴ K. SUDEC - D. HRELJA, *Milengrad*. Varaždin, 2011, str. 3-5.

³⁵ *Ludbreg - ludbreška Podravina*, str. 30.

pisu župa iz 1334. godine kao župna crkva posjeda Slanje³⁶. To je pravilno orijentirana, jednobrodna građevina s poligonalnim svetištem i sakristijom na sjevernoj strani. Iako se u literaturi spominje da je ova crkva pripadala nekom križarskom redu, nije poznat dokument koji bi to potvrdio. Ipak, crkva pokazuje slojevitost i bogat i zanimljiv srednjovjekovni sloj. Na građevini se već niz godina izvode konzervatorsko-restauratorski radovi, pa novi podaci o njenoj povijesti izlaze na vidjelo. Na zapadnom pročelju građevine, iznad višestruko presloženog portala, koji je u osnovi romanički, ugrađen je spolij s reljefom. Ovaj reljef već dulji niz godina zaokuplja pažnju istraživača³⁷. Na reljefu je uklesano 7 ljudskih glava, 3 velike glave u gornjem redu, a 4 manje u donjem (sl. 9). Likovi su stilizirani i svi imaju velike bademaste oči i kovrčavu kosu, oštre nosove i uske vilice. Centralni lik ima bradu. Datanje ovog reljefa rasteže se od reljefa nastalog pod keltskim utjecajem, zatim kasnoantičke stele, do kasnoromaničkog ili ranogotičkog reljefa koji prikazuje donatore ili redovnike. Na temelju komparativne analize s poznatim rimskim figuralnim nalazima ovog područja, poput rimske stele nedavno pronađene u Ivancu³⁸ koja pokazuje sasvim drukčiji pristup u oblikovanju, smatramo da ovaj križovljanski reljef pripada razdoblju srednjeg vijeka te vjerojatno predstavlja redovničku/donatorsku zajednicu, iako zasada na području sjeverozapadne Hrvatske nije pronađen komparativni materijal koji bi sličio ovom reljefu.

Vukovoj

Kapela sv. Vuka smještena je visoko na hrptu Ravne gore, oko 4 km sjeverozapadno od Klenovnika, dobro uočljiva iz daljine, duž cijelog poteza ceste koja od Varaždina vodi prema Ivancu. Prvi spomen crkve datira iz 1639. godine³⁹, međutim, na jednoj konzoli uklesana je 1508. godina. Crkva je pravilno orijentirana i građena od kamena, ima poligonalno zaključeno svetišće te je cijela presvođena.

sl. 10. Vukovoj, konzola (foto: I. Peškan).

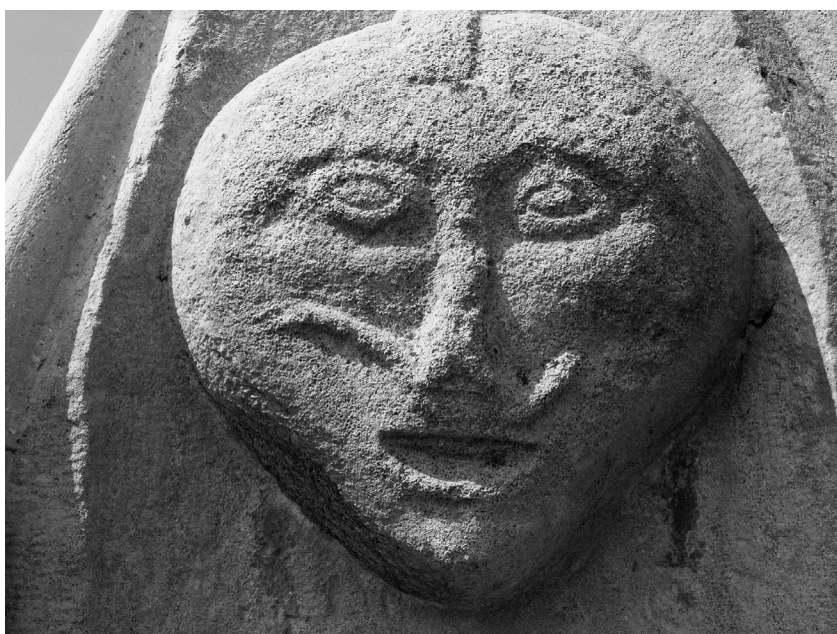
Svodna rebra se upiru u konzole, od kojih je jedna izvedena u obliku štita s reljefom koji prikazuje ljudski lik. Radi se o reljefu koji prikazuje glavu ćelavog muškarca s bradom (sl. 10). Lik je stiliziran, a reljef plitak i bez puno detalja. Usprkos stilizaciji, jasno se razaznaje da to nije svetac ili anđeo. Ćelavost i duga brada su jasno naglašene i asociraju na pripadnika redovničke zajednice. Također je vrlo zanimljiv i grb uzidan u zvonik koji je do nedavne obnove bio uzidan naopačke, a očito potječe iz ranije faze gradnje kapele (zvonik je dograđen kasnije, prvi se put spominje u vizitaciji iz 1666. godine). Do sada u literaturi nije spomenut ni obrađen. Na grbu se nalazi dvostruki križ koji se može povezati sa srednjovjekovnim viteškim redovima. Ovakvi detalji bacaju novo svjetlo na postojeću građevinu te možda indirektno govore o prošlosti i tradiciji gradnje na ovoj poziciji, kao i usmena predaja očuvana u narodu prema kojoj su na Vukovoju živjeli ljudi izuzetno velika rasta.

³⁶ J. BUTURAC, *Popis župa*, str. 74.

³⁷ V. P. GOSS, „Kamen iz Križovljana“, str. 187-197. – *Ludbreg - ludbreška Podravina*, str. 276. – V. PASCUTTINI JURAGA - I. PEŠKAN, *Spolia*, str. 179-180.

³⁸ J. BELAJ - B. MIGOTTI, *Rimski grobni spomenik s lokaliteta Stari grad u Ivancu*, *Prilozi Instituta za arheologiju* 28, Zagreb, 2011, str. 147-167.

³⁹ D. VUKIČEVIĆ SAMARŽIJA, *Gotičke crkve Hrvatskog zagorja*. Zagreb, 1993, str. 209.

sl. 11. Vinica, Pranger, detalj glave s bočne desne strane stupa (foto: V. Pascuttini Juraga).

Vinica

U kontekstu obrade prikaza ljudske glave, na kraju ćemo se osvrnuti i na jedan vrlo zanimljiv prikaz ljudskih glava čije podrijetlo, kao i točno vrijeme nastanka, za sada, nije utvrđeno. Riječ je o viničkom stupu srama – Prangeru, na kojem se nalaze isklesana tri ljudska lica. U gornjem dijelu stupa, sa sve tri strane, na visini od 170 cm, nalazi se po jedna glava muškarca s brkovima koja gotovo u punom profilu izlazi iz površine stupa. Središnja muška glava najvećih je dimenzija i izvedena je najpliće (sl. 11). Ima ovalan, u donjem dijelu srco-lik oblik. Oči su vrlo istaknute, izvedene kao dvije

koncentrične kružnice, tek neznatno ovalne. Nos je spljošten i trokutastog je oblika. Usta su usječena i jednostavna, dok je brada istaknuta. Posebno je interesantan brk koji je oblikovan asimetrično – s jedne se strane lica spušta ispod nosnica i tada se naglo uvija prema gore, s druge strane lica. Na samom vrhu glave nalazi se istak koji po obliku podsjeća na „irokez“ frizuru ili ukras sličnog oblika. Postoje različita tumačenja o postanku i dataciji Prangera, međutim, ako je donesen iz viničke utvrde, znači da je postojao i koristio se u srednjem vijeku. Je li tada izrađen od ruke rustičnog majstora ili je preuzet s nekog starijeg (keltskog?) kultnog mjesta i „preuređen“ u stup srama poput Orfejeva spomenika u Ptujju ili antičkog stupa u Zadru, koji u razdoblju srednjeg vijeka postaju stupovi srama^{40?}

Nešto za kraj

Predstavljene skulpture pripadaju srednjovjekovnom ozračju i umjetničkom izričaju, međutim, pripadaju također širokom vremenskom razdoblju, a za neke je datacija još neutvrđena i upitna. Komparativni materijal je rijedak i uglavnom se nalazi na spomenicima koji su udaljeni od ovog područja, pa je teško govoriti o pripadnosti određenoj školi ili radionici, već samo o bliskosti s određenom radionicom. Tematika prikaza ljudskog lika se na nekim primjerima može shvatiti samo uvjetno jer se radi o stilizaciji ljudskog lica te predstavljanju određenog simbola. Neki su prikazi više tipični primjeri fantastičnog srednjovjekovnog bestijarija nego ljudski likovi. Međutim, kao grupa predstavljaju određeni presjek i prikaz kvalitete kontinentalnog srednjovjekovnog kiparstva.

Depiction of the human head in mediaeval stone sculptures in the northwestern region of Croatia

Working as the overseeing conservators in the Varaždin and Međimurje county regions, we are involved in works related to cultural heritage, during which we often come across its older historical layers. These layers are, so far, often not researched and unknown to the expert circles. With this paper we will present some examples of mediaeval stone sculptures in the region of northwestern Croatia. It is very interesting that the region contains many preserved representations of the human head which date to the Middle Ages.

During efforts on the renovation of the church of St. Mary Magdalene in Kneginec, we devoted particular attention to a small stone relief with an image of a human head, which was located high on the southern facade of the church in a difficult to reach location. In order to protect it from further damage, the relief was removed, thereby uncovering many unknown details about its workmanship and shaping.

Another significant site is the church of the Holy Cross in Križovljan. The relief with seven male heads is particularly notable. It is built into the western facade of the structure above the portal, whose date of origin and history are still uncertain, while the relief continually sparks new research and attention of the experts.

The church of the Holy Trinity in Nedelišće has preserved a series of highly valuable and well constructed stone statues made in the second half of the 15th century. These are located on the external side of the gothic sanctuary, on the wreath and plinth. In the upper zone, on the wreath, there are four figures of which three represent human heads, while the fourth represents a „wild woman.“

Four roundly shaped stone heads are very interesting and located on the external part of the sanctuary of the church of St. Lawrence in Cirkovljan and they can be dated to the middle of the 15th century.

On the church of St. Dominic in Konjščina on the eastern wall, we see built in two stone head sculptures which can be related to the head located on the main facade of the Milengrad fortress. An interesting iconological story is also told by two heads which are located on the northern portal of the prior entrance to the church in Lepoglava.

The presence of elements of stone sculptures, which can be dated to the Middle Ages, opens new doors for future investigations in the region of Varaždin county.